Pp. 755-763 In: Griffiths, John (ed.) *De Sociale Werking van Recht* Nijmegen: Ars Aequi Libri 1996

A.T.M. Schreiner: **Rituelen in het recht.**

Noot 26
Rituelen in het recht

Agnes Schreiner

Bij wijze van voorwoord

Deze verhandeling over `rituelen in het recht' start niet met een definitie van het ritueel maar sluit aan bij de ervaring dat iedereen, wanneer het woord `ritueel' valt, er meteen een idee van heeft. Beter gezegd, men heeft een beeld van het ritueel voor ogen. Het ritueel doet zich immers voor als een zichtbare handeling of een zichtbare aaneenschakeling van handelingen tot een gebeurtenis. Gaat het om een simpel gebaar als het vouwen van de handen, of om een tenuitvoerlegging van protocollen die de ceremoniële gebeurtenis van moment tot moment vast hebben omschreven, men weet met zekerheid dat men een ritueel voor ogen heeft.[1] De moeilijkheid ligt niet bij het onderkennen van een bepaalde gebeurtenis als ritueel. Ook is het eenvoudig om enige in het oog springende kenmerken van het ritueel te noemen.[2] Het ritueel is iets dat bij herhaling gebeurt en dat blijkbaar hoort te gebeuren. De toepassing van een ritueel is gebonden aan het juiste moment. Het ritueel neemt tijd, kost geld en om er aan deel te nemen zal het door oefening of door navolging van anderen zorgvuldig geleerd moeten worden.

Het ritueel wordt door de ene deelnemer gekoesterd, door de andere gevreesd. Vaak wordt het voor grote onzin versleten. Maar het ritueel is hardnekkig en daarom intrigeert het. Anders gezegd, het ritueel is een algemeen verschijnsel dat overal blijkt te bestaan. Het duikt steeds op, ook in het recht – zelfs tot verrassing van juristen.[3] Het ritueel voegt zich naar het terrein waarop het zich bevindt en het krijgt daar een specifieke uitdrukking. Een geloofsbelijder heeft immers andere rituelen tot zijn beschikking dan een scout of militair. De betreffende rituelen zijn weer niet te vergelijken met die welke een gezinsverzorger of sporttrainer onder ogen krijgt. We kunnen ook nog differentiëren naar tijd en naar deel van de wereld. Deze verhandeling beperkt zich tot rituelen die specifiek zijn voor het recht of binnen een juridische context hier of elders in de wereld optreden.

Er wordt begonnen met een inventarisatie van waar in de wetenschappelijke wereld studies over rituelen in verband met recht te vinden zijn. Vervolgens wordt er om zicht te krijgen op het verschil in aandacht voor het ritueel stilgestaan bij ritualiserings- en deritualiseringstendensen. Daarop volgt een overzicht van opvattingen over de aan het recht gerelateerde rituelen en hun betekenis. Aan het slot worden de belangrijkste resultaten van een literatuuronderzoek naar dergelijke rituelen over drie

---

[1] Om een zekere helderheid te creëren wordt er onder specialisten in de bestudering van het ritueel wel de conventie gevolgd om de eenvoudigste en op zichzelf staande handeling een `rite' te noemen en vervolgens de term `ritueel' te reserveren voor een sequentie van riten, die niet door iets alledaags onderbroken wordt. Rituelen op hun beurt kunnen zich over dagen (en zelfs over decennia of meer) aaneenschakelen tot een `ceremonie'. Toch worden de termen uiteindelijk weer naast elkaar en door elkaar gebruikt.

[2] De moeilijkheden beginnen pas als men het ritueel wil definiëren, als men begint na te denken over de betekenis van het ritueel, als men wil vaststellen waartoe het ritueel dient in vergelijking met andere handelingen.

[3] Bij de presentatie van de resultaten van zijn onderzoek op een congres rechtvaardigde Peter Winn zijn onderzoek naar rechtsrituelen (vgl. Winn 1992a) vanuit de ervaring dat hij als Assistant District Attorney bij zijn eerste optreden in de rechtszaal in dit opzicht met lege handen stond.

rubrieken verdeeld: allereerst studies over rituelen in het recht, vervolgens over recht in rituelen en als laatste over rituelen die de plaats innemen van het recht.[4] Iedere rubriek bevat een opsomming van thema's uit en verwijzingen naar wetenschappelijke literatuur. Als een reeks steekwoorden die de betreffende rubriek nader bepalen, zou dit overzicht opgevat kunnen worden als even zoveel suggesties voor verdere studie, voor scriptieonderwerpen en ander onderzoek op het terrein van het ritueel binnen het recht.

Zoektocht naar (studies over) rituelen in verband met het recht

Zouden we als zoekwoord in een elektronische databank van juridische publicaties `ritueel' opgeven, dan komen we bedrogen uit. Het scherm meldt weliswaar dat er een paar treffers zijn. Maar vragen we de gevonden artikelen of monografieën op, dan blijkt het woord `ritueel' voornamelijk op beraadslagingen te slaan waarin de beleidmakers om de essentie heen hebben gedraaid, of op uitkomsten van een beslissingsprocedure waarin de bestuurders wel de gestes van een beslissing hebben gemaakt maar er geen hebben durven nemen.

Een enkele treffer van de zoekactie naar rituelen in juridische databanken heeft daadwerkelijk iets op het oog dat met een rite, ritueel of ceremonie in het recht te maken heeft. De toga van de rechter, de bef van de advocaat, de eer of stand van het juristenberoep, de eed of de terechtzitting staat dan in het voetlicht. *Rituelen ter terechtzitting*, de inaugurele rede van Hoefnagels (1970), is een klassieker wat dit betreft. Voor Hoefnagels waren de bestaande rituelen evenmin doeltreffend. Hij stelde voor om ze te vervangen door middelen die de communicatie in de rechtbank zouden bevorderen.

Zouden we in de *search string* van een databestand op cultureel-antropologisch gebied of op dat van de godsdienstwetenschappen het woord *ritual* intypen, dan zijn het geen tientallen maar honderden treffers die de computer voor ons selecteert. Voor deze hoeveelheid is het omvangrijke Engelse taalgebied maar ten dele verantwoordelijk. Het ritueel duikt veelvuldig op doordat het met belangrijke gebeurtenissen van een mensenleven verbonden is. Geboorte, huwelijk en dood bijvoorbeeld. Een belangrijk voorval wordt omlijst met riten, rituelen en ceremoniën, die in de literatuur soms nauwgezet worden beschreven.[5] Men vindt binnen deze cultureel-antropologische en godsdienstwetenschappelijke literatuur daarom ook de belangrijkste studies op het gebied van de theorie van het ritueel, waar vragen naar het waarom van rituelen en ceremoniën worden onderzocht en mogelijke antwoorden gegeven. We komen in de genoemde vakgebieden echter weinig studies op het spoor over een toch zo belangrijke belevenis als de ontmoeting met het recht. Ze laten zich wat de godsdienstwetenschappen betreft verzamelen onder de systematische rubriek `canoniek recht'.[6] Als het om de culturele antropologie en niet-westerse sociologie gaat, zal men onder `rechtsantropologie en rechtsetnografie' de meeste kans van slagen hebben.[7]

---

[4] De resultaten van het literatuuronderzoek zijn eerder en uitgebreider gepresenteerd als paper en gepubliceerd in de zogenaamde Proceedings van het congres van de internationale vereniging van antropologen, de IUAES, in Mexico 1993 (vgl. Schreiner 1993).

[5] De meeste wetenschappers zijn doorgaans meer in het voorval zelf geïnteresseerd en beperken zich wat de rituele omlijsting betreft tot een korte schets of aanduiding.

[6] Codificaties van het canoniek recht vormen met die van liturgische riten tezamen het zogenaamde rituaal, hetgeen wijst op een nauwe verwantschap tussen recht en ritueel. Het is zelfs zo dat voor de meeste taalfamilies de woorden `recht' en `rite' te herleiden zijn tot eenzelfde stam.

[7] Sinds 1991 is het onderzoeksthema `recht en ritueel' een terugkerend thema binnen de internationale organisatie van (rechts)antropologen, de Commission on Folk Law and Legal Pluralism.

In de rechtssociologie is de oogst wat rituelen betreft weer even dun gezaaid als in de rechtswetenschap.[8] Aan een ceremoniële of rituele manifestatie van het recht wordt in de rechtssociologie tot dusver alleen als het zo uitkomt een paragraaf besteed. Een kans op een hoofdstukje over ritueel is het grootst in een rechtssociologische monografie over het juridische beroep of in een studie over de toegankelijkheid van het recht en over de ervaringen van justitiabelen. Blijft over de rechtsgeschiedenis, waar het ritueel al even stiefmoederlijk wordt behandeld als in de overige rechtswetenschappen, omdat alle aandacht daar gericht is op de ontwikkeling van het systeem van het recht en de codificatie van rechtsregels. Onder de rubriek `rechtsarcheologie en -iconografie'[9] vinden we de meeste aandacht voor het ritueel.

Ritualiserings- en deritualiseringstendensen

Het contrast tussen de stiefmoederlijke behandeling van het ritueel door de rechtswetenschappen en het koninklijke onthaal van de kant van de antropologie en de godsdienstwetenschap, zou verklaard kunnen worden met behulp van de these van een recente studie op het gebied van het ritueel: *Ritual Theory, Ritual Practice* van Catherine Bell (1992). Bell heeft het idee dat de meeste en de meest uiteenlopende opvattingen van het ritueel op één lijn gesteld kunnen worden vanuit het perspectief van ritualisering (1992:67). Met de term `ritualisering' wordt het proces bedoeld waarin gebruikelijke handelingen een rituele functie krijgen of tot ritueel worden. Bell specificeert de term. Ze vat `ritualisering' op als de strategie om onderscheid in te voeren, met name het onderscheid met andere dagelijkse, sociale of culturele activiteiten (1992:74). De verschillende concepten die door de afzonderlijke onderzoekers over het ritueel ontwikkeld zijn, beschouwt Bell als even zoveel uitkomsten van deze strategie tot het maken van een onderscheid. Met andere woorden, de strategie pakt op elk sociaal-cultureel of religieus terrein anders uit.[10] Op het vlak van de religie, zo schetst Bell, laat onder anderen Durkheim zien hoe rituele handelingen zich van andere religieuze handelingen onderscheiden. Bell wijst op ritualiseringen die op het vlak van het al of niet symbolisch handelen en performances beschreven zijn door onder anderen Geertz en Grimes, op het vlak van de communicatie en de taal door onder anderen Leach, Tambiah, Jameson en Staal, op die van de socialisatie en de sociale integratie door onder anderen Turner, van de sociale structuur en de sociale organisatie door onder anderen Levi Strauss, Douglas en Bourdieu. Op het vlak van de politieke structuur en de macht kan Bell bij het werk van onder anderen Kertzer en Bloch aanknopen, wat het terrein van de conflictoplossing en de sociale controle betreft bij het werk van onder anderen Gluckman, Lukes en Valeri, en wat disciplinering en straf betreft bij het werk van onder anderen Foucault.

---

[8] Maar daarin gaat verandering komen. In 1993 zijn door wijlen Jay Knaack, rechtsfilosoof, voorbereidingen getroffen voor een antologie over *Ritual*, waarvan de eindredactie in handen ligt van Roberta Kevelson en Ralph Lindgren. Het boek verschijnt eind 1996 en is onderwerp van het thema `Ritual' van het 1996-congres van de Law and Society Association en de Research Committee on Sociology of Law te Glasgow.

[9] Materiaal op het gebied van de rechtsarcheologie en -iconografie wordt verzameld en gecatalogiseerd door het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (NCRD), een onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

[10] Om hier de verschillende invullingen op het godsdienstige of sociaal-culturele terrein weer te geven zou te veel ruimte nemen en ons te ver voeren van het terrein van het recht – dat door Bell jammer genoeg niet als zodanig wordt behandeld. Om de lezer toch een idee te geven duid ik hier kort een terrein aan en noem ik enkele wetenschappers die door hun studies op dat terrein een meer dan marginale aandacht hebben voor de betreffende rituele gedragingen. Voor verdere bronvermeldingen moet ik binnen dit bestek volstaan met naar Bell (1992) te verwijzen.

Door het synthetisch standpunt, dat uitgaat van ritualiseringstendensen, weet Bell een goed overzicht te geven van de theorieën van het ritueel, zoals die in de sociale en godsdienstwetenschappen circuleren en floreren.[11] Wat Bells these over het ritualiseren bovendien interessant maakt is dat ze de weg opent om over de deritualiseringstendensen na te denken.

Naast de strategie om onderscheid te maken zullen er ook strategieën of tendensen bestaan die een gegeven onderscheid en daarmee een gegeven ritueel willen opheffen. Men kan denken aan reformatorische bewegingen die zich tegen de rituele uitvoeringspraktijk met haar nodeloze voorschriften keren.[12] Ze breken het ceremoniële af en bestormen de beelden om naar de essentie terug te keren. Deze essentie wordt bijvoorbeeld gezocht in het Woord, de Wet en de Waarachtigheid. Elke cultuur en elk tijdperk kent wel een ritenstrijd.

Maar de bekendste deritualiseringstendensen zijn het gevolg van het optreden van democratiseringsbewegingen die het ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap in hun vaandel voeren en dus een gegeven onderscheid (bijvoorbeeld dat van de adelstand) attaqueren. Het is een moderne, om niet te zeggen een moderniseringsstrategie. De aanval richt zich soms fel en krachtig op een door het ritueel ingericht privilege, zoals dat gebeurde tijdens de Burgerlijke Revolutie. Tegenwoordig is het opheffingsstreven vaker een koele aangelegenheid. Als een arbitrair, zinloos, ritueel en niet-modern onderscheid wordt het simpel weggewuifd.

De stiefmoederlijke behandeling van het ritueel, die we binnen de moderne rechtswetenschappen aantroffen, zou dus kunnen wijzen op de situatie waarin deritualisering de overhand heeft gekregen. Het koninklijk onthaal dat de godsdienstwetenschappen en de culturele antropologie het ritueel bezorgden, wijst mogelijk op de situatie waarin ritualisering aan de orde is. Het ritueel zelf houdt zo beschouwd ongeveer het midden tussen deritualiserings- en ritualiseringstendensen.

Opvattingen over de aan het recht gerelateerde rituelen en hun betekenis

Een feit is dat als men focust op zin en betekenis, het ritueel vroeg of laat het veld zal moeten ruimen.[13] Men is namelijk geneigd om uitsluitend aan het maatschappelijke belang of de sociale betekenis van het ritueel aandacht te besteden, omdat men – ook in het algemeen – meer geïnteresseerd is in de inhoud dan in de vorm. De interesse gaat bijvoorbeeld uit naar de problematiek dat er gehoorzaamheid moet worden afgedwongen, macht gelegitimeerd, sociale binding versterkt, het voortbestaan verzekerd, de opvoeding ter hand genomen, de hygiëne betracht, ziekten en gevaren getrotseerd of emoties geuit. De vorm – toch bij uitstek het domein van het ritueel – wijkt naar de achtergrond. Wanneer men echter, zoals zo vaak bij rituelen, niet meteen kan uitmaken wat de maatschappelijke betekenis of de sociale functie van de bewuste gedraging is, dan komt het ritueel helemaal niet aan de orde. Men blijft steken in de vraag naar het nut.

Maar de ontdekking dat met het ritueel helemaal geen maatschappelijk belang of een sociale betekenis gemoeid is, leidt in veel gevallen tot de definitieve verdwijning van het ritueel. Men is

---

[11] De meest gangbare en centrale theorieën of opvattingen over het ritueel komen hieronder aan de orde.

[12] Bedoeld is het lutheranisme en in sterkere mate het calvinisme. De Reformatie heeft echter ook tot bewegingen in de politiek, de kunsten en wetenschappen geleid. Men zou ook aan andere anti-traditionalistische bewegingen kunnen denken, zoals romantische bewegingen die zich met Schopenhauer tegen `de pruikentijd' met zijn `geschoren heggen' keren.

[13] In *De zinloosheid van het ritueel* heeft Frits Staal (1986) dit effect tot theorie van het ritueel verheven.

namelijk geneigd om het vanwege zijn totale overbodigheid maar meteen af te schaffen. Het belang, dat het ritueel eventueel had kunnen of moeten dienen, kan dan in zijn pure en gezuiverde staat op de voorgrond treden. Door de rituele franjes of omwegen weg te nemen komt het zicht op de een eigenlijke essentie vrij. Neem bijvoorbeeld het voorstel tot afschaffing dat onlangs door de strafrechtsgeleerde Van Veen (1990) werd gedaan. Van Veen meent dat de erkenning van de verschillende vormen van belofte- en eedsafleggingen door mensen met een andere culturele of religieuze achtergrond te veel overlast zal geven. Elk afzonderlijk ritueel voorschrift zou immers een lange jurisprudentiële weg moeten afleggen om te worden vastgelegd. De eedsaflegging kan naar de mening van Van Veen beter worden afgeschaft, want het volstaat om de getuige te wijzen op de consequenties als hij of zij niet de waarheid spreekt.[14]

Men zou ook anders kunnen concluderen en pleiten voor de handhaving van het ritueel. Het is immers gangbaar om het ritueel te beschouwen als de uitdrukkingsvorm van onderliggende waarden en normen. Dit is een symbolische opvatting van het ritueel waaraan een ideële wending kan worden gegeven door de nadruk te leggen op de bewuste waarden en normen. Vaker wordt er een functionele wending aan gegeven door het benadrukken van de taak die het ritueel krijgt toebedeeld. Want het ritueel mag zelf dan misschien niets in te brengen hebben, het zou toch dienst kunnen doen als uitdrukkingsmiddel voor een doel. In het dragen van rituele kledij als de rechterlijke toga en in de inrichting van de rituele ruimte als de verhoogde opstelling van de rechtbank in de rechtszaal bijvoorbeeld leest men de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechter.[15] En zolang men deze beginselen hoog in het vaandel wil houden, heeft men de expressieve kracht van rituele vormen nodig. Direct met deze functie verbindt men functies die gevonden worden in de mogelijkheid of noodzakelijkheid om de betreffende waarden en normen te verankeren en over te dragen op nieuwe generaties. De noodzaak of mogelijkheid om te imponeren en macht te bekleden met gezag, wordt eveneens als een functieomschrijving van het ritueel gegeven. Deze omschrijvingen voor rituelen in het recht vindt men regelmatig terug in de memoires en cursieven van rechters en advocaten of soms in de kantlijn bij de behandeling van het formele recht en in de opzetjes tot de behandeling van het materiële recht.[16]

Binnen de ideële, functionele of symbolische opvattingen die het ritueel toch vooral zien als een expressiemiddel, is men er soms van overtuigd dat het ritueel met een zekere vertaalslag of verdraaiing iets existentieels tot uitdrukking brengt. Men wil het feit dat het bedekte bewoordingen biedt, zelfs als zijn kwaliteit aanmerken. Uit de constatering dat er een menselijke noodzaak bestaat om met lastige en moeilijk te begrijpen gebeurtenissen en met gevaren om te gaan, wordt het sociaal-psychologisch motief voor het bestaan van een ritueel geboren. Angst, trauma's, onzekerheid, mysterieuze voorvallen, donkere gedachten, onrecht, sociale desintegratie, abrupte veranderingen – aan het lichaam (door puberteit, ouderdom, maar ook door ziekten), in de natuur, in de directe omgeving, kortom alle onaangenaamheden die een mens bestoken, moeten immers overwonnen worden. Op het omgaan met deze onaangenaamheden beroept zich de meest gangbare sociaal-

---

[14] De consequentie is namelijk dat de getuige vervolgd wordt voor het plegen van meineed. Van Veen stelt een deritualisering voor die overigens weer een ritualisering tot gevolg heeft, want dreigt het woord `meineed' niet de lege en dus rituele benaming voor dit misdrijf te worden?

[15] Of zoals Asscher het in een krantenartikel schijnt te hebben geformuleerd: het dragen van de toga zorgt voor de nodige `schuldloosheid' van de rechter. Het depersonifieert de rechter waardoor deze niet als persoon maar als vertegenwoordiger van het recht optreedt en waardoor een veroordeling door de rechter dragelijk wordt voor de veroordeelde (vgl. Griffiths 1995d:116).

[16] Onlangs is er vanuit de Groningse universiteit het voorstel gedaan om de functies en disfuncties van het ritueel, met name het dragen van de toga, in het recht systematisch te onderzoeken. Het onderzoeksvoorstel (Griffiths 1995d) biedt een eerste overzicht van de publicaties op dit gebied.

wetenschappelijke theorie over het waarom van een ritueel. Een theorie die in de negentiende eeuw met de komst van de psychologie en de ontdekking van het onbewuste opkomt en die vervolgens in de loop van de twintigste eeuw tot vele varianten en uitwerkingen heeft geleid. Rituelen helpen je over de diepe afgrond van het duister en onbekende of door de nauwe doorgang van het beklemmende heen. Riten, rituelen, ceremonies worden sindsdien veelal op hun eigenschap als overgangsrite of `rite de passage' bestudeerd.[17]

Het moet aan het moderne recht liggen dat het recht zich graag zelf van de taak kwijt om zich met lastige en onaangename aangelegenheden bezig te houden en dit niet aan zo iets archaïsch als het ritueel overlaat. Hoewel, men kan ook de these proberen dat het recht de rituelen die het heeft, juist dankt aan deze taak en aldus zelf ritueel genoemd kan worden. Op het gebied van rituelen in het recht ben ik de these dat bijvoorbeeld een strafrechtszitting of een civiele procedure als een rite de passage beschouwd kan worden, (nog) niet tegengekomen.[18]

Kort samengevat is de situatie ten aanzien van de studie van rituelen in het recht als volgt. Over rituelen overal ter wereld is veel geschreven en nagedacht, over recht van hier en elders is veel geschreven en nagedacht. Maar zij die zich bezig houden met rituelen denken nauwelijks aan recht en zij die zich met recht bezighouden denken zelden aan rituelen. Dus is het slechts bij uitzondering dat men iets over rituelen in het recht vindt, bij toeval iets over recht in rituelen. Vaker staan het recht en ritueel in concurrentie tot elkaar.

De belangrijkste resultaten van een literatuuronderzoek naar rituelen in het recht

Rituelen in het recht van hier en elders

De ceremoniële aspecten van de openbare rechtszitting en de rechterlijke riten en rituelen worden als zetting of als montuur voor het recht gepresenteerd. De rechtszitting in zijn geheel wordt als een theatraal, sacraal, ritueel of spelgebeuren beschreven (vgl. naast de al genoemde Hoefnagels 1970: Garapon 1985; Hess & Hayden 1981; Hayden 1984; Slagter 1983; Ball 1975; Huizinga 1938). Van Rossum (1994, 1996) heeft wat de rechtszitting betreft het oog op rituele gedragingen van verdachten. Soms wordt er aandacht besteed aan een afzonderlijk rechtbankritueel, zoals een retorische wedkamp, rituele vormen van hoor en wederhoor (Hess & Hayden 1981), het optreden in de rechtbank van een ceremoniemeester, de zogenaamde Spreker (Armstrong 1954; Van Rouveroy van Nieuwaal 1976b; Van Rouveroy van Nieuwaal-Baerends & Van Rouveroy van Nieuwaal 1980). Een specifiek magistratelijke rite is onderwerp van studie, waaronder de rechterlijke rondgang (Schreiner 1991). Veel is er verschenen over de ceremonie of de rituelen waarmee het bewijs of een vonnis gevonden wordt, met name over de gerechtelijke tweekamp, het orakel of godsoordeel (vgl. Fockema Andreae 1914). Ook zijn er enige studies verschenen over de ceremoniële tenuitvoerlegging van een straf, met name de `auto da fe'.

---

[17] De term `rite de passage' komt van Van Gennep (1909).

[18] Er zijn bronnen voor de verschillende opvattingen van het ritueel te over. Te veel om ze hier te geven. Bovendien meen ik dat de opvattingen zo algemeen zijn (geworden) dat het te banaal zou zijn om er steeds een reeks namen van wetenschappers aan te verbinden. Ik wil opnieuw verwijzen naar de studie van Bell (1992). Er zijn daarentegen bronnen te weinig als het gaat om een duidelijke uitwerking van een van de genoemde opvattingen op het gebied van de voor het recht relevante rituelen. Uitzonderingen zijn Malinowski (1926), Gluckman (1965a) en de anderen die in het onderstaand overzicht een plaats hebben gekregen.

Rituelen zijn soms door het recht gecodificeerd, zoals blijkt uit de studie van vroege wetsverzamelingen en decreten (Neusner 1975, Fishbane 1974) of de studie van de eedswetten (De Jongh 1979; Overdiep 1986; Schreiner 1990b). Sommige rituele gebaren zijn gerelateerd aan het recht, zoals de bezegeling van een rechtshandeling of de handdruk bij het sluiten van een contract of verdrag (Hibbitts 1995; Roodenburg 1993). Koninklijke goedkeuring en de aflegging van ambtseden zijn eveneens als vormen van een rituele bezegeling te beschouwen. Hetzelfde geldt voor de bekroning, de aanwezigheid van (een foto van) de kroon (Witteveen 1996). Bepaalde studies richten zich op jurisprudentie waarin (vaak godsdienstige) rituelen worden gelegaliseerd, dat wil zeggen door de rechter gesanctioneerd, zoals bepaalde rituele vormen van getuigenis afleggen en het houden van processies (Dale 1871; Fenn 1982). En andersom blijken bepaalde voorgeschreven juridische handelingen en instructies rituelen te worden: zo kan door het voordrukken en het gebruik van contractsformulieren het opstellen van een contract tot ritueel worden en hetzelfde geldt voor het voorschrijven en de ambsthalve toepassing van een instructie zoals de *Miranda Warning* waarmee arrestanten in de Verenigde Staten op hun rechten worden gewezen (Winn 1992a, 1992b).

Er zijn case studies gewijd aan rechtszaken waarin rituelen voor de rechter verschijnen. Soms komen ze in de hoedanigheid van verdachte op het beklaagdenbankje terecht. Er zijn namelijk voorbeelden waarin een rituele handeling terechtstaat als een afkeurenswaardige handeling (Cole 1990; Freed & Freed 1966), als een activiteit zonder de vereiste (milieu)vergunning (Wormhoudt 1988; Meijer & Postma 1993; Ooijen 1994), als mishandeling (Soeteman 1992) en als een cultureel delict (Fiselier & Strijbosch 1992). Een andere keer verschijnt het ritueel voor de rechter in de hoedanigheid van verdediger en dient het als bouwsteen in een `cultural defense' (Woo 1987; Renteln 1987). Het ritueel moet soms voor de rechter verschijnen om bewijs te leveren (Borroloola Aborigional Community 1981; Maddock 1981; Milner 1992). De uitvoering van het ritueel en het tonen van een ritueel voorwerp in een rechtszaal wordt als het overleggen van een eigendomstitel opgevat.

Recht in rituelen van waar ook ter wereld

Er is onderzoek dat uitwijst dat een genezingsritueel zich voltrekt volgens het model van een gerechtelijk onderzoek, een rechtszaak of tribunaal. Tijdens zo'n ceremonie worden voorouders en goden opgeroepen om zich te komen verantwoorden voor een ceremoniemeester die daartoe over een soort wetboek van strafrecht beschikt (Schipper 1988). Ook bestaan er beschrijvingen van initiatieceremonieën of zuiveringsriten waarin de voorouders en goden juist als rechter optreden en een oordeel vellen, waaraan zij de nodige straf verbinden (Huber 1959; Dillon 1976). Het juridische model of het juridische denken blijkt te bestaan in magische praktijken: tegen tovenarij en magie bestaat het rechtsmiddel om rituelen te gebruiken als tegenmagie, als een vorm van ingebreke- of aansprakelijkheidstelling, aanklacht, beschuldiging of noodweer (Malinowski 1926). Een begrafenisritueel laat zich aanzien als een boedelopmaking of -beschrijving, als een inventarisatie van schulden en nalatigheden (Robolos 1964; Baerends 1988).

Recht treedt ook letterlijk in rituelen op, namelijk wanneer juristen in toga tijdens ceremoniële gebeurtenissen verschijnen, zoals tijdens de jaarlijkse processie ter ere van Sint Ivo, de schutspatroon voor juristen en rechtsgeleerden (Schreiner 1995).

Rituelen die de plaats innemen van het recht

Het vermijden van een juridische (bodem)procedure of het vermijden van de juridisering van een situatie door uit te wijken naar een ritueel, is een wijd verbreid verschijnsel (vgl. Brana-Shute 1976; Bowden 1979; Cavender 1988; Schreiner 1996, 1997). Men haalt niet zijn of haar recht in geval van een ongemakkelijke schuldsituatie, een vastgelopen huwelijk, een gebroken vriendschapsrelatie of in een geval van vernieling en verdwijning van erf en goed, maar vindt een uitweg in ceremoniële gelegenheden waarbij de rollen worden omgekeerd of andere regels worden gevolgd en eer en

aanzien worden gered. Geschillen, conflicten en delicten blijken aldus geritualiseerd te worden in plaats van gejuridiseerd (vgl. Nieburg 1970; Norbeck 1963; Gluckman 1960b; Todd 1936; Hoebel 1940). Een belangrijk deel van de rituelen die het terrein bezetten waarop zich gewoonlijk het recht bevindt, scharen zich onder de noemer `rituele conflictoplossing en rituele verzoeningspraktijk' (vgl. Arno 1976; Koch c.s. 1977; Hickson 1975). Hieronder valt de studie van de rituele wedkamp of het duel, waardoor een geschil beslecht wordt (vgl. Billacois 1986; Frevert 1991). `Popular justice', `rough music', ketelmuziek, charivari, volksgerichten (zoals de Staphorster gerichten beschreven door Van den Bergh c.s. 1980; vgl. Thompson 1991) zijn als alternatieve `rechtspraak' in de vorm van ritueel te beschouwen. Hetzelfde gaat op voor vormen van alternatieve `berechting' en rituele bestraffing, zoals de verbranding of geseling van een effigie. Kortom: onder deze rubriek vallen de studies van rituele vormen als vormen van rechtspleging. Met deze categorie zijn we via een geheimzinnige omweg en geheel tegen de verwachting in weer bij onze eerste rubriek `rituelen in het recht van hier en elders' terechtgekomen, die begon met enkele studies die uitwijzen dat de rechtszitting in zijn geheel als een ritueel te beschrijven valt.